

УДК 141.5(477)«18/19»

Поцюрко О. Ю.

КОНЦЕПТ СВОБОДИ В ПОЕЗІЇ Т. ШЕВЧЕНКА

У статті здійснено концептуальний аналіз проблеми свободи у творчості Тараса Шевченка. Розглянуто Шевченкове розуміння свободи як передумову щастя і як необхідної умови розкриття істинної природи людини. Доведено, що ідея свободи у творчості поета найяскравіше втілена в концепті волі, який був змістовно і широко репрезентований у Шевченковій поезії. Обґрунтовано положення про те, що мотив волі у Шевченка неодмінно йде в парі з мотивом слави – вони супутні та взаємоспричинені. Основне завдання для Шевченка – спонукати людину до руйнації рабського комплексу в собі, інакше марно сподіватися здійснення національних ідеалів.

Ключові слова: нація, свобода, національна ідея, неволя, Тарас Шевченко.

В статтє осуществлен концептуальный анализ проблемы свободы в творчестве Тараса Шевченко. Рассмотрено Шевченково понимание свободы как предпосылку счастья и как необходимого условия раскрытия истинной природы человека. Доказано, что идея свободы в творчестве поэта ярко воплощена в концепте свободы, который был содержательно и широко представлен в поэзии Шевченко. Обосновано положение о том, что мотив свободы у Шевченко непременно идет в паре с мотивом славы – они сопутствующие и взаимно вызванные. Основная задача для Шевченко – побудить человека к разрушению рабского комплекса в себе, иначе напрасно надеяться осуществления национальных идеалов.

Ключевые слова: нация, свобода, национальная идея, неволя, Тарас Шевченко.

The article analyzes the conceptual problems of freedom of Taras Shevchenko. Considered Shevchenko's understanding of freedom as a precondition for happiness, and as a prerequisite for disclosure of the true nature of man. It is proved that the idea of freedom in the poet most clearly embodied in the concept of liberty that was meaningful and widely represented in Shevchenko's poetry. The thesis that will tune in Shevchenko certainly comes paired with the motive of glory – they are related and interaction caused. The main task for Shevchenko – to encourage people to ruin slave complex in itself, or should not expect the implementation of national ideals.

The keywords: nation, freedom, national idea, bondage, Taras Shevchenko.

Свобода є центральною категорією для всіх великих європейських поетів-романтиків XIX ст. Однак у Т. Шевченка вона досягає апогею свого розвитку. В поета поняття свободи при всенародному і вселюдському значенні мало найбільш персональний характер, для нього воля народу була одночасно конкретною і особистою волею кожної окремої людини в загальному.

Предметом нашого дослідження виступає концепт свободи в поезії Т. Шевченка.

Об'єктом нашого дослідження є поетична спадщина Т. Шевченка, в якій порушується проблема національної та особистісної свободи.

Серед дослідників, які займалися вивченням проблеми свободи в поезії Т. Шевченка, можна назвати Ю. Барабаш [1], П. Берко, І. Діденко [2], І. Гузар [4],

О. Забужко [6], П. Р. Приходько [7], А. Шкрабалюк [9]. Проте все ще бракує досліджень, у яких концепт свободи у Шевченка розглядався б насамперед у філософському ракурсі та з погляду загальнолюдських цінностей.

Шевченко представляє майже всі тематично-стильові течії українського романтизму, що поєднуються між собою мотивами туги за минулою волею і славою України, почуттям громадянської скорботи з приводу нещасливої долі Батьківщини сьогодні. Концепція особистості і, зокрема, ліричного героя у його творах характеризується позицією романтичного відчуження від дійсності, роз'єднаності з людьми, які виступають силою, байдужою, а то й ворожою. Ключовими словами є «один», «одна», «самотній», «сиротина», «чужина», «вороги». Такими ж є народнопісенні образи-символи козака, його вірного товариша-коня, бистрого Дунаю, китайки, червоної калини, явора, чарів, ворожіння, русалок тощо. Уже в перших відомих творах («Думи мої, думи мої», «На вічну пам'ять Котляревському», «Перебендя», «До Основ'яненка») з'являється фольклорно-історичний образ нетлінної краси України, її широкого, як море, Дніпра, козацьких могил, степових обширів, де «родилась, гарцювала козацька воля». Символом і репрезентантом колишньої слави України виступає у Шевченка «наша дума» і «наша пісня», правдиві, як Господнє слово. Від символічного образу чорного орла, який літає над «козацькою волею», і бажання затоптати неволю «босими ногами» Шевченко приходять до громадсько-політичного узагальнення тяжкого становища України, яка «обідрана, сиротою понад Дніпром плаче»[1, с. 8].

Ці розсіяні згадки про минуле та невиразне ще зіставлення його з сучасним набувають концентрації й оформлення в таких епічних творах поемного типу, як «Іван Підкова», «Тарасова ніч» і «Гамалія». Співвідношення минулого як волі та слави і сучасності як неволі відбивається на самій двочастинній композиції перших двох творів. «Було колись – в Україні ревіли гармати; було колись – запорожці вміли панувати. Панували, добували і славу і волю; минулося – осталися могили по полю... Високі ті могили... про волю з вітрами говорять» [10, с. 57]. У «Гамалії» епічній сюжетній частині передує своєрідна інтродукція – плач козаків невольників, образна і ритмомелодійна система якого взята поетом з народних дум. «О милий боже України! Не дай пропасти на чужині, в неволі вольним козакам!» [11, с. 118]. У згаданих творах ще традиційно, як оптимальна форма організації державного життя України, фігурує гетьманщина та романтична ідеалізація козацьких часів, що походить не тільки від тогочасної історіографії, а й від історичної пам'яті народу.

Апофеозом осмислення уроків історичного минулого стали «Гайдамаки». Цей твір за масштабністю і характером висвітлення історичних подій наближався до епопеї і революційним звинуваченням не мав рівного в усій творчості українських поетів-романтиків.

Дослідниця творчості Шевченка І. Гузар підкреслює: «Людина, що її змальовує Шевченко у „Гайдамаках”, постає перед нами як „кальокагатос”, не тільки своїми індивідуальними якостями, але й як борець за добро свого народу та держави» [4, с. 161]. Представником кальокагатії, як дефініює її Сократ, є високо трагічна постать Гонти, що жертвує своїми дітьми, бо не може зламати даної народові присяги і

вирастає на міру Софоклового Едипа. Такою постаттю є Залізник, який, дізнавшись про мученицьку смерть Гонти, хоч ніколи не плакав, оплакує його, свого друга, мов Ахілл мертве тіло Патрокла. Таким втілення морального ідеалу є врешті Ярема, який, усвідомивши, що йому вирости крила, стає борцем-героєм. Оптимістичним закінченням поеми «Гайдамаки», коли старі гайдамаки співають, що у Яреми-Галайди «Хата на помості! Добре буде, Галайда!», Шевченко підкреслює, що такі борці, як Ярема, безсмертні і їх у народі без ліку.

Поет вважає, що добро не може існувати без волі. Тому він не раз, говорячи про «добро», замінює виразами «воля, справедливість, правда». Тут уже помітний вплив просвітницької думки. Подібно Гете висловлює бажання одержати з руки Правди красу поезії. А український поет ще й карбує в пам'яті своїх земляків: «Якби ви вчилися так як треба, то й мудрість би була своя», а мудрість, на його думку, обіймає свою правду, оперту на силу, волю, справедливість. «Ці три чинники: силу, волю-свободу, справедливість-закон, – Шевченко розглядає як взаємозв'язані державотворчі елементи» [4, с. 163]. Він високо цінить волю-свободу та прославляє на всі лади, навіть її персоніфікуючи: «У нас воля виростала, Дніпром умивалась, У голови горислава. Степом укривалась!» Але цю волю-свободу, що її голова сягала гір, звідкіля Дніпро витікає, вкрили козацькі трупи, що їм волю вкрадено: вона «спала на купках, На козацьких вольних трупах. Окрадених трупах!» Поет хоче сказати, що сама воля-свобода як така не може встояти, якщо вона не підперта силою і законом» [4, с. 164].

Втрачаючи свободу, люди все більше починають поводитись як тварини. Подібно Шевченко висловлюється про скитів, які «І на возах, на колісницях, Із Колізея, із Святії вивезли тіла, І повезли на Тибр: тілами Святих убитих годувати для царського таки стола у Тибрі рибу» [10, с. 452]. Цих скитів він називає «Погоничі, рабів, раби, ... що Поскидали У воду трупи та й назад З возами Скити повертали» [10, с. 452]. Ставати «рабами рабів» – це, на думку Шевченка, найнижчий рівень, до якого може знизитися людина.

Поділяючи у своїх ранніх епічних творах концептуальні позиції українських поетів романтиків 30–40-х років, Т. Шевченко, як ніхто з них, головну увагу звертає на сучасне поневільне становище народу, спрямовує свій сатиричний гнів проти багатівікової політики соціального і національного гноблення України з боку російського самодержавства. Поет досягає величезної викривальної сили в романтичній містерії «Великий льох», де виведено три душі, які караються навіть за несвідомі вияви звичайної доброзичливості до людей, що допустилися злочину проти батьківщини. Одна карається за те, що з повними відрами перейшла дорогу Богданові, як їхав він у Переяслав Москві присягати: «Дивлюсь – гетьман з старшиною. Я води набрала, та вповні шлях і перейшла; а того й не знала, що він їхав в Переяслав Москві присягати. І вже ледве я не-ледве донесла до хати оту воду... Чом я з нею відер не побила?! Батька, матір, себе, брата, собак отруїла тою клятою водою! От за що караюсь» [10, с. 212]. Друга душа карається за те, що напоїла коня цареві Петрові, коли повертався він додому після Полтавської перемоги: «Що цареві московському коня напоїла в Батурині, як він їхав в Москву із Полтави» [10, с. 212].

Третя карається за те, що усміхнулася до цариці Катерини: «Мене мати ще сповиту на руках носила, як їхала Катерина в Канів по Дніпрові... Я гуляла усміхнулась – та й духу не стало!.. Чи я знала, ще сповита, що тая цариця – лютий ворог України, голодна вовчиця!» [10, с. 212]. Так підкреслює поет фатальне для державних інтересів України значення цих подій – Переяславської угоди, полтавської поразки та всього протиукраїнського поступування Катерини.

Т. Шевченко залишається вірним розгляду свободи в ключі історичної теми і пізніше. До неї він звертається в 1847–1850 роках на засланні (вірші «Іржавець», «Ой чого ти почорніло», «У неділеньку святую», «Швачка», «Буває у неволі іноді згадаю» та ін.). «Ой чого ти почорніло, зеленеє поле? Почорніло я од крові за вольную волю» [10, с. 367]. Цю тему він продовжує і пізніше, наповнюючи її глибоко-соціальною силою і справжньою революційністю. В історико-романтичних творах Шевченка періоду заслання спостерігається народнописенна традиція, відсутність хронологічної й історичної послідовності («Іржавець», «Заступила чорна хмара»). З дум і пісень Шевченко брав образ борця за національну незалежність батьківщини.

Романтичне світобачення, у традиціях якого сформувався Т. Шевченко, покликало до життя такі риси його поезії, як загострене почуття громадянства і національної гідності, зробило предметом творчого осмислення історичний шлях і долю українського народу.

До недавнього часу була поширена думка, що Шевченко в своїй поезії переспівував ідеї Кирило-Мефодіївського братства, що начебто програма цього братства була ідейним джерелом його політичного світогляду та його поезії. Проте ідеологічна література Кирило-Мефодіївського братства, т. зв. «Книга Буття українського народу», джерелом своїм мала значною мірою погляди Шевченка. «Шевченкова національно-державна думка була набагато радикальніша; та його думка не лише приваблювала членів братства, але й лякала їх, бо в їхній концепції слов'янської федерації виразно й рішуче висувала постулат незалежності поневоленої України на рівних з іншими народами правах» [6, с. 7–8].

Звернувшись до минулого, Шевченко знайшов ідеали, співзвучні сучасним; це ідеали суспільної справедливості, свободи, протесту проти політичного гніту й усякого посягання на свободу й гідність людини, людської особистості.

Принциповий антропоцентризм, притаманний світосприйняттю Шевченка, зумовлює сприйняття навколишнього світу природи, історії й культури крізь призму переживань, бажань, потреб і прагнень людської особистості. Для Шевченка цей світ уособлює Україна. Україна для нього – це екзистенційний стан буття. Його особиста доля й доля його народу стають віддзеркаленням одне одного. Тим-то образ України, яким вимальовується він у поетичному доробку Шевченка, утворив на емоційному, чуттєвому рівні те підґрунтя, що зумовлювало і в його час, і в подальшому спрямування й інтелектуальних теоретичних зусиль у галузі розроблення філософії української ідеї.

«Ідея України – стрижень, осердя націософської концепції Шевченка, концентроване втілення національної ідеї як імперативу історичного призначення українства, чинника його національної свідомості, державотворчих інтенцій, змагань

до незалежності, життя „в своїй хаті” за законами своєї „природи, і сили, і волі”, до відродження й розвою національної культури, зміцнення духовного здоров’я нації» [7, с. 12].

Описуючи історичне минуле, Шевченко не обмежується згадками про самі зовнішні форми колишнього українського життя, а розкриває й ідейний зміст цих форм. Для Шевченка, навіть у творах молодого віку, певні історичні форми національного життя, як, наприклад, козаччина, цінні не самі в собі, а тому, що в тих формах втілювався ідеал вільного життя нації – того життя, що антитезу його бачить поет у сучасному поневоленому становищі українського народу. Поет захоплювався історичними явищами, оспівував їх, спонуканий до того ідеєю, що жила в узятих з минулого образах, – ідеєю вільної України, що, мов плодюче зерно, залишається жити, коли, як лущпиння, опадє зовнішня історична форма. Згадуючи, як «запорожці вмiли панувати», поет додає при тому: «панували, добували і славу, і волю». Сумуючи, що «минулося, осталися могили по полю», поет разом з тим зауважує, що ті могили «про волю нишком в полі з вітрами говорять». В іншому місці, згадуючи про ті самі пам’ятки українського минулого, Шевченко ще ясніше означає їх національно-визвольне значення, вкладаючи в уста полеглому в могилі козакові такі слова: «На всій Україні високі могили. Дивись, дитино: усі ті могили – усі отакі: начинені нашим благородним трупом, начинені тугою. Оце воля спить! Лягла вона славно, лягла вона вкупі з нами козаками! Бачиш як лежить, – неначе сповита!.. Тут пана немає: усі ми однако на волі жили, усі ми однако за волю лягли, усі ми і встанем» [10, с. 425]. Воля – основа людського життя, бо «де нема святої волі, не буде там добра ніколи». Ні добра, ні правди: «на цім світі яка правда у людей, мій сину!.. Така й досі, я думаю, в нас на Україні; та другої і не буде в невольниках-людях». Рабство народу – це логічний вислід підупаду в народі його найціннішої людської риси – прагнення до волі, бо невольники-люди самі кують собі ярмо рабства; по славній традиції предківської твердої боротьби за волю, поневолення соромом вкриє наступні покоління («і діди нам розказують про давні кроваві тії діла, як рукою твердою своєю розв’язав ти наші руки; ... а нині!.. покрив еси знову срамотою свої люди», «і кивають, сміючись, на нас головами, і всякий день перед нами – стид наш перед нами!») [6, с. 9–10].

Отож у своїм розумінні волі поет розкриває зміст того національного гасла, що за ним ішли всі визвольні змагання українського народу та порушення якого провадило й провадитиме до поневолення, рабства, до втрати гідності й особистої, і національної, і державної. Воля, як ідеал національного життя, як засада народної свідомості, що керувала історичним шляхом України та виробляла відповідні історичним умовам форми політичного життя, – це невмирущий і незабутній зміст українського національного життя в його минулому – «тої слави козацької повік не забудем». Та засада – «голосна та правдива, як Господа слово», вона «не вмре, не загине». Коли історичні явища українського життя, хоч би й найбільш бучні та пишні, як, наприклад, втілення державної ідеї в постаті того чи іншого гетьмана, не відповідають інтересам нації – засадам державної незалежності, національної волі, поет таврує їх з усією силою свого вогненного слова: «Я ридаю, як згадаю діла

незабуті дідів наших: тяжкі діла! Якби їх забути, я оддав би веселого віку половину» [10, с. 244]. Критично проаналізувавши історію рідного народу, Шевченко мав відвагу розвінчати ті явища та тих осіб, що викликали стільки фальшивого патріотизму серед земляків, засліплених зовнішнім блиском подій: «Подивіться лишень добре, прочитайте знову... та читайте од слова до слова... Все розберіть... та й спитайте тоді себе: що ми? чії сини? яких батьків? ким, за що закуті?.. То й побачите, що ось що ваші славні Брути... Чого ж ви чванитеся, – ви сини сердешної України? Що добре ходите в ярмі, ще лучче, як батьки ходили?» [10, с. 425]. Рідну минувшину поет радить приймати «не лише в блискучих, лицарських картинах, але всестороннє, холодно критично, щоб з промахів минувшини пізнати позитивні способи щоб зарадити лихові в сучасності» (Ю. Чайківський). Немов удари тяжкого, пудового молота, кидає Шевченко такі слова на адресу гетьманів, що зраджували засаду української самостійності: «раби, подножки, грязь Москви, варшавське сміття ваші пани, ясновельможні гетьмани». І найбільш тяжкі та гіркі докори посилає поет найславнішому з гетьманів – Богданові Хмельницькому, що завів державну справу своєї батьківщини у безвиглядні московські нетрі: «Ото церков Богданова, там то він молився, щоб москаль добром і лихом з козаком ділився. Мир душі твоїй Богдане! Не так воно стало: москалики, що заздріли, то все очухрали... Занапастив еси вбогу сироту Україну. Отаке то, Зіновію, Олексіїв друже! Ти все оддав приятелям, а їм і байдуже» [10, с. 225]. В уста України поет вкладає такі звернуті до уславленого гетьмана слова: «Ой, Богдане, Богданочку! Якби була знала, – у колисці б задушила, під серцем приспала». Тут Шевченко ясно розкриває зміст того національного гасла – волі, в якому зосереджено енергію народу та якого порушенням був акт Переяславської угоди. Те гасло конкретизує поет у формі державної непідлеглості, зраженої нерозважливим учинком Богдана [6, с. 10–11].

Історичні згадки Шевченка не мають того характеру пасивності, як у сучасних йому українських поетів, не приводять до примирення з тим, що історично сталося та наслідком своїм мало тодішнє поневолення. Його згадки конче дають аналогію чи здебільшого контраст із сучасністю та викликають у свідомості читача реакцію на ту сучасність. Сумовиті образи свідків минулого – «мовчать гори, грає море, могили сумують» – завершуються у поета різким контрастивним образом поневолення України чужинцями: «а над дітьми козацькими поганці панують». Коли поет згадує про те, як «засівали трупом поле, поки не остигло», як «лягла спочить» козацька воля, то ці аксесуари минулого лише різкіше ставлять перед свідомістю поета той факт нинішнього часу, що «тим часом виросла могила, а над нею орел чорний сторожем літає», – чорний орел, як емблема російської державної влади над Україною; що тяжкеє лихо України бачить «тільки ворог, що сміється», – ворог, який святкує свою перемогу над поневоленим народом. Шевченко певен, що історичні спогади виховують та гартують дух, виковують свідомість наших кривд і наших прав: «Смійся, лютий враже, та не дуже, бо все гине, слава не поляже, не поляже, а розкаже, що діялось в світі, чия правда, чия кривда і чії ми діти» [10, с. 325]. Коли поет малює елегантну картину, – «Нема Січі. Очерети у Дніпра питають: «де то наші діти ділись, де вони гуляють?», – то відповідь ясна: ті діти, що боролись за волю батьківщини, за

волю українського народу, потрібні тепер, щоб відновити визвольні змагання проти ворога, що гнобить Україну.

Перше, що кидається у вічі у Шевченка, – це відсутність всілякої ідеалізації варварів і деспотів-тиранів. Основою для бездоглядного засудження поетом всіх царів були їхні тяжкі злочини на Україні, які він сам на кожному кроці бачив і відчував. Шевченко таврує царів як непоправних «людожерів» і бажає: «Бодай кати їх постинали. Отих царів, катів людських!». Вони є представниками bestialьського варварства, яке, на думку поета, має різні ступені дикості і жорстокості.

Поневолене становище України та життєві її інтереси визначали й ставлення Шевченка до сусідніх народів. Поет не ідеалізував польсько-українських відносин у минулому, як це ясно видно хоча б із таких його творів, як «Гайдамаки» або «Буває, в неволі іноді згадаю...». Але, оцінюючи наші історичні суперечки з Польщею, Шевченко висловлює погляд, який не тільки освітлює життєвий зміст минулого, але може служити й історичним прогнозом на дальші часи: «А чванитесь, що ми Польщу колись завалили!.. Ваша правда: Польща впала, та й вас роздавила» [10, с. 225]. Він виразно підкреслює, що негативні моменти в польсько-українських відносинах бліднуть перед фактами, до яких привело державне поєднання України з Московщиною, що «світ Божий в путо закувала... Кобзарі нам розказали про війни і чвари, про тяжкеє лихоліття, про лютії кари, що ляхи нам завдавали... Що ж діялось по Шведчині, – то й вони злякались, оніміли з переляку...». Ніким неперевершені, найбільші варварства чинили москалі, бо «ляхи були, – усе взяли, кров повипивали, а москалі і світ божий в путо закували». Цю думку Шевченко повторює у творі «Іржавець»: «Кобзарі нам розказали... Про дикії кари, Що ляхи нам – завдавали, Як нас розпинали. Що ж діялось по Шведчині, – То й ляхи б злякались! Оніміли б з переляку Пяні небораки!» [10, с. 298]. Та сама думка висловлена в містерії «Великий льох» першою вороною, злим духом України: «І я люта, а все-таки Того не зумію, Що москалі в Україні З козаками діють!». Другий ступінь bestialьного варварства – між москалями і ляхами – це свої діти-перевертні: «Гірше ляха свої діти її (Україну) розпинають; замість пива – праведную Кров із ребер точать» [10, с. 243].

Всім bestialьським варварам треба відплачувати за їх звірства: «кров за кров, муки за муки!» («Гайдамаки»). Поет застерігає проти сплутування борців за свободу – волю, гайдамаків, з розбійниками: «За святую правду, волю Розбійник не встане. Не розкує закований У ваші кайдани Народ темний; не заріже Лукавого сина; не розіб'є живе серце За свою Вкраїну!». А розбійниками є «Господом прокляті» перевертні, людожери, яких поет називає «грязь Москви, варшавське сміття»; їх треба поборювати. Але є ще велика маса байдужих, сонних земляків і несвідомих негідників, яких Арістотель назвав би анімальними варварами. До них Шевченко зараховує блудного сина, якого зобразив у циклі картин, називаючи його «несвідомим негідником». Цих анімальних варварів Шевченко пробуджує зі сну і байдужості, бо хоч «страшно впасти у кайдани, умирать в неволі», то «ще гірше – спати, спати, І спати на волі, І заснути на вік-віки» [10, с. 253]. Сонних і байдужих він характеризує як «овечі натури» («Холодний яр»), «що добре ходять у ярмі», а вороги їх «розкрадають, як овець ...І жеруть». Якщо вони схаменуться, то ще зможуть стати

людьми. Для цього треба наполегливо і вміло вчитися, щоб «мудрість була своя», і тоді вони зуміють відповісти на питання: «Хто ми? Чиї діти? Яких батьків? Ким, за що закуті?». Такий народ, що усвідомив своє «Я», свою ідентичність, на думку Шевченка, здобуде «свою правду і силу і волю».

Підсумовуючи, треба наголосити на тому, що Тарас Шевченко є поетом, який зробив для відродження і становлення сучасної української нації чи не більше за будь-якого українського політичного діяча чи теоретика політики, відродив у ній національну самоповагу та прагнення до самостійного державно-політичного існування. Шевченкове розуміння свободи ввібрало в себе національне, біблійне, філософське та особистісне начало й витворило цілісність, поєднавши в собі мудрість розуму, серця й душі. Поняття свободи у Шевченка окреслюється як абсолютна гідність, активність та вільне самовиявлення людини, воно неодмінно пов'язане з поняттями добра, щастя, милосердя, що становить певну єдність та має за основу передусім християнську ідею любові до ближнього.

Література:

1. *Барабаш Ю.* Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- й націософська парадигма / Ю. Барабаш. – К. : Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2004. – 181 с.
2. *Берко П.* Філософія духовності Тараса Шевченка / П. Берко І. Діденко. – Дрогобич : Коло, 2005. – 43 с.
3. *Берко П.* Творча спадщина Тараса Шевченка у світовому вимірі / П. Берко, І. Діденко. – Дрогобич : Коло, 2004. – 51 с.
4. *Гузар І.* Вибрані праці про Г. Сковороду, Т. Г. Шевченка і І. Канта / І. Гузар. – Донецьк : ООО «Норд Компютер». – 298 с.
5. *Забужко О.* Філософія української ідеї та європейський контекст / О. Забужко. – К. : Основи, 1993. – 126 с.
6. *Забужко О.* Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / О. Забужко. – К. : Факт, 2009. – 148 с.
7. *Приходько П. Р.* Шевченко й український романтизм 30–50-х рр. XIX ст. / П. Р. Приходько. – К. : АН УРСР, 1963. – 315 с.
8. *Шкрабалюк А. О.* Ідея свободи у творчості Тараса Шевченка в контексті романтичного світогляду / А. О. Шкрабалюк // Шевченкознавчі студії : зб. наук. праць / відп. ред. Вільна Я. В. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2009. – Вип. 11. – С. 101–109.
9. *Шкрабалюк А. О.* Свобода як провідне поняття світогляду генія (на прикладі постаті Тараса Шевченка) / А. О. Шкрабалюк // Літературознавчі студії : зб. наук. праць / відп. ред. Семенюк Г. Ф. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2009. – Вип. 23. – Ч. 1. – С. 447–452.
10. *Шевченко Т. Г.* Кобзар / Т. Г. Шевченко. – К. : Дніпро, 1989. – 541 с.
11. *Шевченко Т. Г.* Вибрані поезії / Т. Г. Шевченко. – К. : Дніпро, 1977. – 335 с.